

Асистент Урош Станковић, мр

Правни факултет Универзитета у Новом Саду

РАЗЛОЗИ ЧЕСТОГ ФОРМИРАЊА ВАНРЕДНИХ СУДОВА У СРБИЈИ 1839–1844.

У раду се анализира зашто је у Србији у периоду између 1839. и 1844. године установљено чак осам ванредних судова. Испитују се две групе разлога који су допринели томе. Први су званични, наведени у документима којима се предлагало увођење ванредних судова. Други су незванични, скривени од очију јавности. Аутор ће побројати разлоге из обе групе и покушати да утврди која је од њих више утицала на често формирање ванредних судова.

Кључне речи: Ванредни суд; Преки суд; Историја кривичног поступка у Србији; Прва владавина кнеза Михаила Обреновића (1839–1842); Владавина уставобранитеља (1842–1858).

1. УВОД

Ванредни суд је онај чија организација, надлежност или поступак одступају од законом предвиђених. Он постоји, рецимо, када поступак против окривљеног не води суд него неки други државни орган (нпр. скупштина). Ванредни судови су били често установљавани ради пресуђивања у конкретном случају. Судски поступак се на врло много начина могао разликовати од редовног, али најчешће тако што је био скраћиван. У том случају, реч је о преком суду,¹ чије пресуде нису подлегале даљем разматрању.

Ванредни судови у Србији појављују се након абдикације кнеза Милоша Обреновића (1839). Тада је створена елементарна претпоставка за њихово постојање; формиран су редовни судови у правом

Урош Станковић, *U.Stankovic@pf.uns.ac.rs*.

¹ Према облику одступања од редовног суђења, ванредни судови у Србији би се могли поделити у две групе. Први су *ванредни судови у ужем смилу*, установљени ради вођења поступка у једном случају. Иначе, ни по чему другом нису се разликовали од редовних судова. Други су *преки судови*, који су судили по скраћеном поступку. Оснивани су и *ad hoc* и ради суђења за одређене врсте кривична дела.

смислу тог појма. Када није било њих, није могло бити ни ванредних судова. Однос између редовних и ванредних судова је однос правила и изузетка. Уколико нема правила, не може да постоји ни изузетак, јер нема у односу на шта да то буде. Другим речима, мора да постоји ред од којег се одступа да би нешто могло бити ванредно.

Између 1839. и 1844. године, формирано је осам ванредних судова. Убедљива већина, чак седам, било је установљено *ad hoc*. То су били ванредни судови који су водили поступак против окривљених за учешће у Јовановој буни (1839), Мачванској буни (1840), Пекетиној буни (1840), Колубарској буни (1841), Рајовићевој завери (1844), Катанској буни (1844), као и за злоупотребе са закидањем плате и сакупљањем војника гарнизоне војске (1842).²

Само један ванредни суд је био формиран да би судио за одређену врсту кривичних дела. У члановима 14 и 31, став 5 *Правила за страже на пограничном кордону* (даље: *Правила*, 1841), било је прописано да ће ономе ко у време трајања епидемије куге тајно или силом пређе кордон, односно стражару који преступи кордон док траје епидемија, судити преки суд.³

Али, то није све. У поменутих пет година била су поднета још три предлога за формирање ванредних судова. Једном се кнез успротивио, један је остао неспроведен услед објективних околности, а један прећутно одбачен.⁴ У изворима се помиње и један ванредни суд чије фор-

² Детаљније о тим догађајима, вид. Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 2004, 460–473; С. Милутиновић, „Буна у Мачви 1840“, *Мислит – Годишњак Народног музеја у Шапцу* III (2002), 57–82; А. Јовановић, „Пекетина буна“, *Коло* I/8 (1901), 472–485; Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, Београд 1947; Ј. Милићевић, *Друштвене појаве у Србији XIX века*, Београд 2002, 156–164, 171–211; АС, Министарство иностраних дела – Внутренје одељење (даље: МИД-В) 1840, фасцикла III, ред 58, Војно одељење Министарства унутрашњих дела кнезу бр. 819, Крагујевац 9. IX 1840.

³ *Зборник закона и уредби и уредбени указа издани у Књажевству Србији* (даље: *Зборник закона*) II, Београд 1845, 125, 131.

⁴ Министарство унутрашњих дела је у мају 1842. предложило кнезу Михаилу да за хајдучију суди преки суд. Владар се са тим није сагласио. Министарство правде је 25. јула 1840. упутило предлог да се формира ванредни суд који би водио поступак против уставобранитеља, политичких противника владе кнеза Михаила Обреновића. Савет и кнез су усвојили предлог. Он, ипак, није био спроведен у дело, јер су га уставобранитељи осујетили бекством под турску заштиту. Министарство унутрашњих дела је сматрало да убица Радована Пантелића, кмета села Брезовац и шумара Среза јасеничког, треба да буде погубљен „штандрехтом“ (преким судом). Вид. АС, МИД-В 1842, ф. III, р. 180, Министарство унутрашњих дела кнезу Михаилу без броја, Београд 16. V 1842; Кнез Михаило Министарству унутрашњих дела бр. 599, Београд 5. VI 1842; АС, МИД-В 1840, ф. III, р. 69, Министарство правде кнезу Михаилу бр. 2973, Београд 25. VII 1840; Министарство унутрашњих дела кнезу Михаилу бр. 3201, Крагујевац 29. VI 1840; Деловодни протокол Министарства унутрашњих дела за 1840, бр. 3201.

мирање је, изгледа, било у плану. Стеван Книћанин је непосредно након Вучићеве буне (1842) писао непознатом адресату да ће тројица притворених (извесни Брка,⁵ помоћник Начелства округа пожаревачког Аца Протић⁶ и казначеј Стефан Илић) бити подвргнути ванредном суђењу. То се, међутим, није догодило.⁷

Премда ове идеје и предлози нису конкретизовани, значајни су за предмет нашег излагања. Наиме, у њима се налазе разлози којима су предлагачи правдали потребу формирања ванредних судова, а управо те разлоге и желимо да пронађемо. Из тог разлога, у даљем тексту ћемо се бавити како формираним ванредним судовима, тако и нереализованим предлозима за њихово установљење.

2. ЗАШТО СУ ВАНРЕДНИ СУДОВИ БИЛИ ТАКО ЧЕСТО ФОРМИРАНИ?

Пре него што се упустимо у покушај да одговоримо на ово питање, треба дати неколико уводних напомена. Одлуке о формирању ванредних судова имају званичне и незваничне разлоге. Званични се налазе у образложењима предлога да се формира неки од ванредних судова. Незванични су они којих нема у предлозима. До њих се долази анализом друштвених и политичких прилика у земљи.

2.1. Званични разлози

Само шест предлога за увођење ванредних судова садржи образложења (Чрезвичайни суд за уставобранитеље, Преки суд за окривљене за учешће у Мачванској буни, Чрезвичайни суд за окривљене за учешће у Колубарској буни, Чрезвичайни суд за официре гарнизоне војске, Преки суд за хајдуке и Чрезвичайни суд за окривљене за учешће у Рајовићевој завери).⁸ Осталих пет их нема.

⁵ Можда обреновићевац Лазар Ивановић-Брка, начелник Округа београдског 1840–1842.

⁶ Рече: Петровић. Вид. Љ. А. Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд 1999, 79.

⁷ Архив Српске академије наука и уметности у Београду, Заоставштина Јована Ристића 24/124, XXIV/4, Стеван Книћанин непознатом, Пожаревац, 30. VIII 1842. После Вучићеве буне формирана је само ванредна истражна комисија која је испитивала противнике новог, уставобранитељског режима. Пошто Книћанин о ванредном суду говори као нечему што је адресату познато, његова реченица би могла да указује на замисао уставобранитеља како да се обрачунају са похватаним присталицама кнеза Михаила. – *Новине српске*, бр. 39, 26. IX 1842, 308.

⁸ Образложен је и предлог Томе Вучића Перишића да окривљене за учешће у Јовановој буни не испитују окружни судови него *ad hoc* истражна комисија. Из представке се не назире да ли би та комисија и судила окривљенима, тако да Вучићево ми-

Друга група се може поделити у две подгрупе. У прву спадају они где разлози за увођење ванредног суда нису изричито наведени, али текст предлога упућује на њих. Такав је само предлог за увођење ванредног суда после Јованове буне. Предлажући установљење ванредног суда, Министарство правде је изнело и предлог да се за његове судије поставе председници рудничког, чачанског, крагујевачког и јагодинског окружног суда, јер су и окривљени углавном из та четири округа.⁹ Поред тога, правдало је одступање од редовне месне надлежности ванредношћу случаја. Дакле, узроци су били природа кривичног дела и тешкоће око утврђивања месне надлежности.

Другу подгрупу сачињавају преостала четири случаја – Чрезвичајни суд за окривљене за учешће у Пекетиној буни (1840), Преки суд за окривљене у Катанској буни (1844), преки судови за преступнике кордона и преки суд за убицу Радована Пантелића.¹⁰ У њима није ни директно ни индиректно наведено зашто треба увести ванредни суд. Као што се види, образложење најчешће изостаје код предлога за увођење преких судова. Код ванредних судова у ужем смислу таква ситуација је изузетак.¹¹

Тамо где нема никаквог образложења, до разлога за формирање ванредних судова долази се околним путем. И ту је могуће применити два начина. Први је закључивање по аналогiji. Пошто су неки догађаји који су условили установљење ванредног суда истоветни онима где постоји образложење, онда би и образложење морало да буде исто. Тако се долази до разлога за формирање Чрезвичајног суда за окривљене за учешће у Пекетиној буни и Преког суда за окривљене у Катанској буни. Прецизније, ако знамо шта су били разлози за установљење ванредног суда после Мачванске буне, знаћемо и шта су били по завршетку друге две.

Други начин је довођење предлога у везу са правним системом у целини или збивањима у држави. Тако можемо поступити са преким судовима за преступнике кордона и преким судом за убицу Радована

шљење *strictu sensu* не спада у предлоге за формирање ванредних судова. Али, измештање истраге из надлежности редовних судова такође се може подвести под ванредни судски поступак. Осим тога, Вучић предлаже образовање комисије из једног разлога којим се објашњавала и потреба ванредног суђења. Зато ћемо се осврнути на предлог када буде речи о том разлогу. – Вучићев предлог види у АС, МИД-В 1839, ф. IV, р. 1, Тома Вучић Перишић Државном савету бр. 286, Београд 22. V 1839.

⁹ АС, МИД-В 1839, ф. IV, р. 1, Министарство правде Намесништву кнежевског достојанства бр. 1656, Београд 30. VI 1839.

¹⁰ Вид. АС, МИД-В 1840, ф. IV, р. 102; АС, МИД-В 1844, ф. V, р. 69; *Зборник закона II*, 121–132.

¹¹ У једином случају формирања ванредног суда у ужем смислу, без образложења нема ни одлуке о увођењу ванредног суда (!). – Вид. АС, МИД-В 1840, ф. IV, р. 102.

Пантелића. Строгост кривичноправних прописа о кордонима за време епидемије куге се уочава не само у два поменута члана *Правила* већ и осталим њиховим одредбама, али и *Закону војеном* и *Изводу закона војени* (оба из 1839).¹² Из тога, намеће се закључак да је главни разлог за увођење ванредног суда тежина кривичног дела. Куга је у тадашњим хигијенским условима могла да десеткује становништво. Законодавац је то желео да предупреди, између осталог, и строгим репресивним мерама.¹³

Тежина кривичног дела је одлучујуће допринела и предлогу да се уведе преки суд за убицу Радована Пантелића. Тај закључак произлази из политичких прилика у време убиства и положај жртве. У јуну 1840. буктале су жестоке политичке борбе између присталица кнеза Михаила и уставобранитеља. Најмања варница је била довољна да подстакне нереде широких размера. Као преко потребно наметало се учвршћење ауторитета државне власти. Њега је, поред осталог, могло да подрије и убиство државног службеника са полицијским овлашћењима.¹⁴ Оно је и у редовним околностима било сматрано за тешко кривично дело, а камоли у ванредним.¹⁵

За установљење ванредних судова наводи се пет званичних разлога. Први је велики број саизвршилаца кривичног дела. Други је чињеница да су саизвршиоци из различитих округа. Трећи је природа кривичног дела. Четврти је разнообразност оптужби (заправо окривљених). Последњи је убрзање поступка, при чему се оно захтевало из различитих разлога.

Ретко се наводи само један разлог за установљење ванредног суда. Чешћи је случај да их има два. Они су понекад изричито навођени заједно, а у другим ситуацијама се о кумулацији разлога може посредно закључити.

Код изричито навођених разлога срећу се два пара која су се заједно појављивала. Први су природа кривичних дела (буна и хајдучи-

¹² Вид. чл. 34 *Законa војеног* и чл. 11 и 13 *Извода закона војени*. *Зборник закона I*, Београд 1840, 139, 158, 159.

¹³ О епидемијама колере и куге у Србији тога времена, вид Р. Љушић, 442–444 и В. Крестић, „Војвођанске избеглице у Србији 1849. године“, *Зборник за друштвене науке Матице српске* 29 (1961), 106.

¹⁴ Више о полицијским овлашћењима кметова види у *Настављенијама као дода-так к досада изданим полицијским уредбама* (1839), чл. 3, и *Уредби о избирању кметова, њиховој плати, и дужностима* (1840), чл. 4. *Зборник закона I*, 86, 202.

¹⁵ Уставобранитељима наклоњене *Пирске народне новине* оптуживале су тадашњег министра унутрашњих дела Цветка Рајовића да је љубитељ преких судова. Горњи предлог наводи на помисао да у томе има истине. – *Пирске народне новине*, br. 79, 3. X 1840.

ја) и убрзање поступка. Них налазимо у предлозима за формирање преких судова за окривљене за учешће у Мачванској буни и хајдуке. Други пар чине велики број окривљених и неподударност месно надлежних судова. Они се могу пронаћи у предлогу за формирање Чрезвичайног суда за окривљене за учешће у Рајовићевој завери.¹⁶

У неким ситуацијама наведен је само један разлог за установљење ванредног суда, али се из текста образложења види да је постојао и други. То је случај са Чрезвичайним судом за уставобранитеље. Неопходност његовог увођења образложена је убрзањем поступка. Међутим, предлагач у даљем излагању признаје да би према члану 17 *Устројенија судова окружни* (даље: *Устројеније*, 1840) за вођење поступка били надлежни окружни судови, али да то сматра за непрактично јер би они морали да воде дугу преписку. Тако неподударност месно надлежних судова испливава на површину као други разлог.¹⁷

Два пута се наводи само један разлог за установљење ванредних судова, и то не исти. У случају Чрезвичайног суда за окривљене за учешће у Колубарској буни то су боравишта окривљених. Код Чрезвичайног суда за официре гарнизоне војске ради се о „разнообразности тужби“. Предлагач није прецизирао шта под тим подразумева. То се може открити на основу својстава окривљених и састава суда. И међу окривљенима и међу судијама је било како војних тако и цивилних лица. Разлог оснивања ванредног суда, нема сумње, лежи у томе што су окривљени различитих статуса.¹⁸

Ако узмемо у обзир само изричито наведене званичне разлоге за формирање ванредних судова, по бројности доминира неподударње месно надлежних судова, а прате га убрзање поступка и природа кривичног дела. Редослед се мења уколико укључимо и оне до којих смо дошли заобилазним путем. Тада, на прво место избија тежина кривичног дела.

Разлози за увођење ванредних судова разликују се од оних који су мотивисали на предлагање преких. Према томе, могућа је подела на званичне разлоге за увођење ванредних и оне за формирање преких судова. Први, начелно, обухватају све осим тежине кривичног дела. У

¹⁶ АС, МИД-В 1840, ф. IV, р. 53, Министарство правде кнезу Михаилу бр. 3975, Београд 20. X 1840; АС, МИД-В 1842, ф. III, р. 180, Министарство унутрашњих дела кнезу Михаилу без броја, Београд 16. V 1842; АС, МИД-В 1844, ф. V, р. 68, Савет кнезу Александру Карађорђевићу бр. 19, Београд 12. I 1844.

¹⁷ АС, МИД-В 1840, ф. III, р. 69, Министарство правде кнезу Михаилу бр. 2975, Топчидер 25. VII 1840.

¹⁸ АС, Државни савет 1842, предмет бр. 558, Кнежевско представништво Савету бр. 61, Београд 18. III 1842.

друге, опет, без оградe улази управо тај разлог. Убрзање поступка је разлог за формирање обе подврсте ванредних судова.

Али, циљеви због којих је убрзање предлагано донекле се разликују. Код ванредних судова, предлагач је желео да спречи одуговлачење процеса, које би редовно суђење проузроковало. Сликвито речено, редовни поступак би трајао ванредно. Предлагач је, пак, хтео да поступак траје редовно, а средство за „уредовљавање“ видео је у ванредном суду. То доказују предлози за установљење комисије за испитивање окривљених за учешће у Јовановој буни и Чрезвичайног суда за уставобранитеље.¹⁹

Идентичан циљ је имао и предлагач формирања Преког суда за учеснике у Мачванској буни. То, међутим, не важи за предлог о установљењу преког суда за хајдуке. Њега је руководила околност да је хајдучија кривично дело које се лако доказује, па би редовни поступак био излишан.²⁰ Предлагач је, дакле, желео скраћење судског поступка. Да резимиримо – убрзање поступка значило је и спречавање одуговлачења и скраћење, при чему се прво значење јавља код обе подврсте ванредних судова, а друго само код преких.

Разлика између две подгрупе разлога се огледа и у томе одакле су преузети. Заједничко им је да су пронађени на немачком говорном подручју. Али сфере из којих су позајмљени се не поклапају. Разлози за установљавање ванредних судова се, уз мале модификације, ослањају на немачку процесну литературу. Што се тиче преких судова, узор је било аустријско законодавство.²¹

2.2. Незванични разлози

Постојало је пет незваничних разлога за често установљење ванредних судова. По сличности, можемо их груписати у три подцелине. Прва је чисто правне природе. Ради се о недовољно изграђеној орга-

¹⁹ АС, МИД-В 1839, ф. IV, р. 1, Тома Вучић Перишић Државном савету бр. 286, Београд 22. V 1839; АС, МИД-В 1840, ф. III, р. 69, Министарство правде кнезу Михаилу бр. 2975, Топчидер 25. VII 1840.

²⁰ АС, МИД-В 1840, ф. IV, р. 53, Министарство правде кнезу Михаилу бр. 3975, Београд 20. X 1840; АС, МИД-В 1842, ф. III, р. 180, Министарство унутрашњих дела кнезу Михаилу без броја, Београд 16. V 1842.

²¹ Вид. С. Ј. А. Mittermaier, *Handbuch des peinlichen Processes mit beständiger vergleichender Darstellung des gemeinen deutschen Rechts und der Bestimmungen der französischen, österreichischen, preussischen und baierischen Criminalgesetzgebung* II, Heidelberg 1812, 618–619; А. Bauer, *Lehrbuch des Strafprocesses*, Göttingen 1835, 41–42; Е. Hencke, *Handbuch des Criminalrechts und der Criminalpolitik* IV, Berlin und Stettin 1838, 230–231; *Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Polizey-Uebertretungen*, Wien 1815, 229, 231.

низацији судства. Друга се односи на стање свести становништва. У њу убрајамо правну и друштвену свест. Трећа је политичког карактера. Ту спадају политичке прилике у земљи и воља власти.

Организација редовног судства је између 1839. и 1844. године била на самим својим почецима. Редовни судови су били новина и на њих се тек требало навикавати. То најбоље осликавају предлози за установљење Чрезвичайног суда за окривљене за учешће у Јовановој буни и Чрезвичайног суда за уставобранитеље, где се упркос признању да постоји редовни суд предлаже установљење ванредног.²²

Прописи којима је уређена организација судства били су рудиментарни. Ни изблиза нису давали одговоре на сва могућа питања везана за надлежност судова. Предвиђали су, рецимо, ко суди цивилима а ко војницима, али нису регулисали ситуацију у којој би се они нашли као саизвршиоци кривичног дела. Зато, решење овакве недоумице морало се тражити у ванредном суду.

Правна свест народа у то време била је на ниском нивоу. Било му је сасвим природно да судски поступак не мора да води суд. Народ је сматрао да може и треба да суди владар. Штавише, није му било страшно ни да се казна изрекне без икаквог суђења. Таква схватања постепено су ишчезавала напретком правне свести.

Илустративан пример у том погледу представља кривично дело хајдучије. Кнез Михаило је 1842. године одбио предлог да се заведу преки судови за хајдуке зато што је њих дозвољено убити у потери ако неће да се предају. Само осам година касније, Савет није одобрио предлог да окружни начелник може хајдука убити без суђења, објаснивши да би то било знатно одступање од тадашњег позитивног права.²³

Правна свест је само рукавац друштвене. Ни она није била на високом степену. Човек прве половине XIX века био је навикнут на суровост и прекомерну репресију. Али, услед развоја друштва, мењала се и свест човека. Он постаје осетљивији на брутално кажњавање, на њега гледа са неодобравањем и противи му се. Због тога је у каснијим раздобљима било теже увести ванредни суд.

Претходни став поткрепљују три примера. Краљ Милан Обреновић је након Илкиног атентата²⁴ затражио увођење преког суда, али

²² АС, МИД-В 1839, ф. IV, р. 1, Министарство правде Намесништву кнежевског достојанства бр. 1656, Београд 30. VI 1839; АС, МИД-В 1840, ф. III, р. 69, Министарство правде кнезу Михаилу бр. 2973, Топчидер 25. VII 1840.

²³ АС, МИД-В 1842, ф. III, р. 180, Кнез Михаило Министарству унутрашњих дела бр. 599, Београд 5. VI 1842; *Зборник закона V*, Београд 1853, 117.

²⁴ Покушај убиства краља Милана Обреновића 11. октобра 1882. у Саборној цркви у Београду, назван по атентаторки Јелени-Илки Марковић.

влада на тај предлог није пристала. Ту судбину поделио је и предлог престолонаследника Александра Карађорђевића из октобра 1916. године – да се уведу преки судови за официре.²⁵ После Ивањданског атентата,²⁶ краљеви Милан и Александар захтевали су да се преки суд заведе на целој територији Србије. Влада је, међутим, успела да се избори да он делује само на подручју града Београда и Подунавског округа.²⁷

Између 1839. и 1844. године, Србија је променила чак четири владара. После абдикације кнеза Милоша, ниједном од владалаца све до 1844. године није пошло за руком да се учврсти на престолу. Политички сукоби растрзавали су земљу. У свакој од година подигнута је бар једна буна или склопљена нека завера.²⁸ Свака од њих је претила да наруши крхку стабилност режимâ. Како би се трајније одржала, свака власт је прибегавала строгим мерама за сузбијање немира.

Да су политичка превирања била у директној узрочно-последичној вези са учесталошћу ванредних судова, сведоче два податка. После 1844, након угушења Катанске буне, није било озбиљнијих покушаја обреновићеваца да оборе уставобранитељски режим, а после те исте године за релативно дуже време није било ни ванредних судова. То не значи да није било предлога да се они установе. Јесте их било, али су остали без успеха.

Један предлог је упућен већ 1845. године. Петорица судија Апелационог суда, против којих је Министарство правде покренуло кривични поступак сматрајући да су се огрешили о правила службе, молили су да се за вођење поступка против њих у другом степену образује ванредни суд, тј. одбор. Кнежевско представништво је подржало молбу. Али, она је наишла на брану код кнеза Александра, уз објашњење да је у предмету спроведена темељита истрага и да се он не може поверавати трећем суду, јер у Србији таква судска инстанца још не постоји.²⁹

²⁵ Они су у време предлога постојали само за редове и подофицире. – Вид. Г. Павловић, „Надлежност наших војних судова“, *Бранич* X/4 (1904), 237.

²⁶ Атентат на краља Милана 24. јуна 1899. у Кнез Михаиловој улици у Београду.

²⁷ Ј. Продановић, 485; М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис: Солунски процес хиљаду деведсто седамнаесте*, Београд 1955, 94; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића II*, Београд 1931, 100.

²⁸ Више о политичким збивањима у том периоду види Н. Попов, *Србија и Русија од Кочине крајине до св. андрејевске скупштине III* (са руског превели П. Срећковић, Ж. Жујовић, А. Васиљевић и А. Марјановић), Београд 1870, 1 и даље; Д. Страњаковић, *Владавина уставобранитеља 1842–1853: унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932, 1–31, 40–65; Ј. Милићевић, 68–91, 148–211.

²⁹ АС, МИД-В 1845, ф. IV, р. 256, Савет кнезу Александру бр. 103, Београд 6. II 1845; Савет кнезу Александру бр. 657, Београд 23. VI 1845; Кнежевско

Кнежево одбијање је образложено врло наивно. Пред њим су се налазили поднесци којима се захтевало поновно суђење у другом степену. Осим тога, Кнежевско представништво је навело читав низ неправилности које оповргавају да је истрага ваљано спроведена.³⁰ Зашто се кнез послужио упадљиво наивним образложењем? Из простог разлога – да би прикрио право. А оно се може свести на речи „политичка целисходност”. Или, тачније, њено непостојање. Увођење ванредног суда је опортуно када треба поткресати крила политичких противника. За суђење „обичним” окривљенима није, чак ни ако они сами то траже.

Најтеже доказив разлог за формирање ванредних судова је воља власти. То је сасвим разумљиво. Ниједна влада не жели да о себи створи слику као деспотској, због чега ће настојати да политичку самовољу заодене у форму права. Зато се о жељи власти да употребе ванредни суд као оружје за политички обрачун мора судити на основу индиција. Њих у овом случају има четири. Један је карактер случајева поводом којих су ванредни судови увођени. Други је садржина оптужби, када су оне озваничене. Трећи је персонални састав ванредних судова. Четврти је запис једног извора да је за увођење Преког суда за окривљене за учешће у Катанској буни био заслужан један политички моћник.

На први поглед, запажа се да су ванредни судови образовани углавном након догађаја са политичком конотацијом. Али било је и догађаја исте природе после којих је ванредно суђење изостало.³¹ Уз то, неки догађаји су лишени политичког садржаја, а били су повод за ванредни суд. Како онда доказати да је власт користила ванредне судове да би се обрачунала са противницима?

Једноставно – помоћу одговорâ власти на предлоге да се формира ванредни суд. Ни на један предлог за његово формирање после догађаја политичке природе власт није одговорила негативно. Тамо где након неке завере није било ванредног суда, није било ни предлога да се он установи. Код неполитичких догађаја је другачије. Ту, истина, јесте било ванредних судова, али су предлози за њихово увођење имали половичан успех.

У тзв. *Окривљујућем акту*, усвојеном на Топчидерској скупштини (почела с радом 20. јула 1840), биле су наведене оптужбе посланика против најистакнутијих уставобранитеља. Скоро све су биле политич-

представништво кнезу Александру бр. 1515, Београд 16. XI 1845; Кнез Александар Савету бр. 1797, Београд 19. I 1846.

³⁰ АС, МИД-В 1845, ф. IV, р. 256, Кнежевско представништво кнезу Александру бр. 1515, Београд 16. XI 1845.

³¹ Вид. Ј. Милићевић, 68–91.

ког карактера. Управо те оптужбе биле су повод за предлог о формирању Чрезвичажног суда за уставобранитеље. О томе нам јасно говори чињеница да је задатак Чрезвичажне комисије, формиране 31. јула 1840, био да испита наводе из *Окривљујућег акта*, а Чрезвичажни суд је требало да донесе пресуду на основу резултата њене истраге.³²

Тешко је упустити се у испитивање политичког опредељења сваког појединог судије ванредних судова. То би изискивало много времена, а питање је да ли извори увек нуде одговор. Зато, треба посветити простор само најдрастичнијим примерима сумњи у објективност судија.

Председник Чрезвичажног суда за окривљене у Јовановј буни су били Лазар Арсенијевић-Баталака и Лука Гарашанин, ватрени уставобранитељи. Окривљени су, иначе, желели обнову апсолутне власти кнеза Милоша. Исту жељу су имали учесници Колубарске буне, који су одговарали пред присталицама уставобранитеља Стефаном Магазиновићем и Петром Јокићем. Ђорђе Протић, министар иностраних дела 1841–1842, описао је чланове Преког суда за окривљене за учешће у Катанској буни као људе који су слепо следили вољу власти и Вучића, угушиоца буне.³³ И да Протићево казивање одбацимо због субјективности,³⁴ остаје да су чланови Преког суда били Јован Ресавац и Марко Дабић, приврженици владе односно Вучића.

Према запису М. Ђ. Милићевића, Вучић је пристао да се прихвати угушења Катанске буне, између осталог, ако буде основан преки суд.³⁵ Под претпоставком да је податак тачан, лако се може закључити чему такав услов. Вучић је жудео за пет минута неограничене моћи и обрачуна са обреновићевцима. Тада му се пружила идеална прилика за остварење жудњи.

³² Н. Попов, *Србија и Русија од Кочине крајине до св. андрејевске скупштине IV*, Београд 1870, 397–404; АС, МИД-В 1840, ф. III, р. 69, Савет кнезу Михаилу бр. 714, Топчидер 31. VII 1840. Анонимни аутор брошуре *Критически изпословано осветљење најновији прикљученија Србије с јуридическо публичне стране* брани одлуку о увођењу ванредног суда тиме што су уставобранитељи извршили издају, најтеже не само кривично него и **политичко дело** (подвукао У. С.). А политичко дело за собом повлачи и политичку одлуку о суђењу његовом извршиоцу. – Вид. *Критически изпословано осветљење најновији прикљученија Србије са јуридическо публичне стране*, Пешта 1841, 32.

³³ АС, МИД-В 1839, ф. IV, р. 1, *Устројеније и Наставленије Чрезвичажног ради изрицања пресуда над бунтовницима по престављењу Попечителства Правосудија високославином Наместничеством Књажеског Достоинства одобреног и установљеног Суда*; АС, МИД-В 1841, ф. IV, р. 50, Указ кнеза Михаила Министарству правде бр. 915, Београд 21. VII 1841; Р. Ј. Поповић, „Мемоар Ђорђа Протића из 1854. године”, *Мешовита грађа XXIV* (2005), 107.

³⁴ Припадао је кругу присталица кнеза Михаила.

³⁵ Рукописно одељење Народне библиотеке Србије, Архива Милана Ђ. Милићевића Р 343/Зд, рукопис *Илија Гарашанин и Тома Вучић*.

Незванични разлози вишеструко су испреплетени. Њихова повезаност се, грубо говорећи, може свести на два аспекта: међусобно прожимање прва четири разлога и њихов заједнички утицај на пети.

Неразвијена друштвена свест за собом повлачи и неразвијену правну свест. Њихова неразвијеност не погодује стварању представе о суду као једином надлежном да води кривични поступак. У укоренејој традицији он то није. Политичка нестабилност није повољан амбијент за развој друштвене и правне свести. У метежима и превирањима, народ уточиште проналази у прошлости. С друге стране, политички сукоби су и достигли тачку кључања зато што се једино кад је друштвена свест неразвијена политика доживљава као борба на живот и смрт.

Сва четири разлога су, мање или више, утицала на пети. Низак степен друштвене и правне свести је и омогућавао да политика надвлада право. Развијеније друштвена и правна свест биле би брана коришћењу ванредних судова као средства за политичка обрачунавања. Исто важи и за „младост“ судске организације. Да се у њеној изградњи унапредовало и да је била потпуније регулисана, власт би много теже оправдала често посезање за ванредним суђењима. Најуочљивија веза постоји између политичких турбуленција и воље власти. Непостојање жестоких политичких борби учинило би безразложним формирање ванредних судова, јер у том случају власт не би имала с ким да се обрачунава.

Из претходног излагања, може се закључити који незванични разлог је најважнији. То је воља властодржаца. Само се она укалапа у термин „разлог“ у правом смислу речи. Деловање прва три разлога је посредно и мање приметно. Стога би им можда боље пристајао назив „узроци“. Неразвијеност друштвене и правне свести, као и недовољна изграђеност судова, само су неопходни предуслови да се код власти створи уверење да је потребно увести ванредни суд.

Политичка нестабилност има већу тежину. Она је повод који непосредно подстиче власт на увођење ванредног суда. Када је он уведен, јавља се повратно дејство последице на узрок. Ванредни суд ради да би уклонио повод који га је изазвао и успоставио политичку стабилност.

3. ЗАКЉУЧАК

На често формирање ванредних судова утицало је по пет званичних и незваничних разлога. Простим сабирањем утврдили бисмо да је разлога укупно било десет. Овде, ипак, проста математика не долази у обзир. Понекад је између две групе разлога врло тешко повући оштру границу. У зависности од угла посматрања, неки разлог се може свр-

стати и у званичне, и у незваничне. Буна је, на пример, кривично дело, али у исто време и показатељ политичке нестабилности.

У принципу, могло би се рећи да је обележје званичних разлога променљивост, а незваничних сталност. Званични разлози варирају од случаја до случаја, мада има и оних који се понављају у више ситуација. Са незваничнима није тако. По правилу су константни, изузев једног – воље власти. Она, разуме се, није ни могла да буде стална. Поводом сваке потенцијалне могућности за увођење ванредног суда, требало је изнова одлучити хоће ли он бити установљен или не.

Званичне разлоге је лакше утврдити. Углавном су наведени у документима, и то најчешће једном од њих. То се не односи на незваничне. Они су или разбацани на више места, или их у изворима уопште нема, што пред истраживача ставља тежак задатак да до њих дође домишљањем.

Поставља се питање: који разлози су у већој мери утицали на формирање ванредних судова? Ако се ограничимо искључиво на посматрање периода од 1839. до 1844, било би врло тешко дати универзалан одговор. Он би зависио од природе догађаја који је условио формирање ванредног суда. Уколико је тај догађај имао политичку садржину, превагу су имали незванични разлози, док су званични служили као оправдање за ванредну меру. Када политичке конотације није било, увођењу ванредног суда су кумовали званични разлози.

Потпун одговор можемо дати поредећи присутност незваничних разлога у периоду између 1839. и 1844. и каснијим временима. Поређењем се долази до закључка да су на формирање ванредних судова више утицали незванични разлози. Како су они нестајали, тако су и ванредни судови увођени све ређе. Осим тога, нестанком неких од незваничних разлога, престали су да постоје и званични. Нестајању се најдуже одупирала воља власти. Зато је ванредно судство и било тако дуговечно.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Библиографске референце

1. Bauer, Anton, *Lehrbuch des Strafprocesses*, Göttingen 1835;
2. Живановић, Милан Ж., *Пуковник Апис: Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, Култура, Београд 1955;
3. Јовановић, Алекса, „Пекетина буна“, *Коло* I/8 (1901);
4. Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића II*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1931;
5. Крстић, Василије, „Војвођанске избеглице у Србији 1849. године“, *Зборник за друштвене науке Матице српске* 29 (1961);

6. Љушић, Радош, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004;
7. Милићевић, Јован, *Друштвене појаве у Србији XIX века*, Српска књижевна задруга, Београд 2002;
8. Милутиновић, Светлана, „Буна у Мачви 1840“, *Museum – Годишњак Народног музеја у Шапцу* III (2002);
9. Mittermaier, Carl Anton Joseph, *Handbuch des peinlichen Processes mit bestandiger vergleichender Darstellung der Bestimmungen der französischen, österreichischen, preussischen und baierischen Gesetzgebung* II, Heidelberg 1812;
10. Павловић, Гојко, „Надлежност наших војних судова“, *Бранич* X/4 (1904);
11. Попов, Нил, *Србија и Русија од Кочине крајине до св. Андрејевске скупштине III-IV* (са руског превели Панта Срећковић, Живојин Жујовић, Алимпије Васиљевић и Панта Марјановић), Државна штампарија, Београд 1870;
12. Продановић, Јаша, *Историја политичких странака и струја у Србији*, Просвета, Београд 1947;
13. Страњаковић, Драгослав, *Владавина уставобранитеља 1842–1853: унутрашња и спољашња политика*, Народна штампарија, Београд 1932;
14. Hencke, Edouard, *Handbuch des Criminalrechts und der Criminalpolitik* IV, Berlin und Stettin 1838.

Објављени извори

1. Аноним, *Критически изпословано осветлење најновији прикљученија Србије с јуридическо публичне стране*, Пешта 1841;
2. *Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Polizey-Uebertretungen*, Wien 1815;
3. *Plirske narodne novine*;
4. *Новине србске*;
5. Поповић Љубодраг А., *Шематизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд 1999;
6. Поповић Радомир Ј., „Мемоар Ђорђа Протића из 1854. године“, *Мешовита грађа XXIV* (2005);
7. *Сборник закона и уредби и уредбени указа издани у Књажеству Србији*.

Необјављени извори

1. Фондови Архива Србије:
 - а) Државни савет; б) Министарство иностраних дела – Внутрено одељење; в) Министарство унутрашњих дела;
2. Фондови Архива Српске академије наука и уметности у Београду, Заоставштина Јована Ристића;
3. Рукописно одељење Народне библиотеке Србије, Архива Милана Ђ. Милићевића.

Assistant Uroš Stanković, LL.M.

Faculty of Law, University of Novi Sad

THE REASONS WHY EXTRAORDINARY CRIMINAL COURTS WERE OFTEN ESTABLISHED IN SERBIA 1839–1844

Summary

The article is intended to determine why extraordinary criminal courts were frequently established in Serbia in the period between 1839 and 1844. In aforementioned five-year period, eight extraordinary courts were set up. Besides, four other propositions had been put forward to constitute extraordinary court, but were rejected. Significant number of propositions for establishing extraordinary courts and significant numbers of extraordinary courts which were actually established requires an explanation as to why this unfavoured institution was to such an extent popular among Serbian governments of that time.

The reasons for extraordinary courts appearing in many instances can be divided into two groups – official and unofficial. Official reasons are stated in the acts proposing constitution of extraordinary courts. Five of them were mentioned. Those are: multitude of co-perpetrators, offenders being domiciled in different districts, the nature of crime and expedition of trial where co-perpetrators were of different statuses (the military and civilians). Hardly ever would only one factor be stated as the reason for setting up an extraordinary court. Usually two of them appear among which nature of crime and expedition of trial are coupled most recurrently.

Unofficial reasons comprise social and legal consciousness, underdevelopment of the judiciary, political instability and desire to quell political opposition. The last-mentioned stands out as the unofficial reason of greatest significance.

Which of two groups of reasons had prevailing influence over government to set up extraordinary courts? In order to answer that question, one must apply comparative method. In other words, it means that the presence of more constant, formal reasons in aforementioned five-year term should be compared with their occurrence in subsequent period. The comparison reveals that unofficial reasons predominate over official ones.

Key words: *Extraordinary court; History of criminal proceedings in Serbia; The first rule of Mihailo Obrenović (1839–1842); Rule of the constitutionalists (1842–1858).*